

Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą

Vienas sovietinės okupacijos padarinių – radikalus visuomenės struktūros pokytis, lėmęs staigų socialinių sluoksnių judėjimą. Akivaizdu, jog stalininės represijos buvusių elitinių sluoksnių atstovams reiškė socialinį mobilumą žemyn. Prisitaikymo prie pakitusios santvarkos strategija buvo įvairi: vieni, išsaugoję kultūrinį kapitalą, buvusių socialinę poziciją susigrąžino vėlesnėse kartose; kiti palūžo, neatlaikę sovietinės sistemos spaudimo. Straipsnio tikslas – nusakyti galimybes tirti socialinių tremtinių mobilumą atsižvelgiant į tai, kaip šeimoje išsaugotas ir perduotas kapitalas padėjo įsitvirtinti naujoje visuomenėje.

IVADAS

Prancūzų sociologas Danielis Bertaux, tyręs Rusijos elitinių visuomenės sluoksnių šeimų likimus po Spalio revoliucijos, santvarkos pokyčio momentą aprašo taip: „Senoji socialinio struktūra sugriūva ir su ja suyra senosios institucijos, socialiniai santykiai, papročiai, kitaip tariant, visa, ką ankstesnė valdančioji klasė vadino „visuomene““¹. D. Bertaux tyrimas rodo, kaip buvusios aukštuomenės nariai, staiga išmesti iš „beklasės“ visuomenės kūrimo proceso, prisitaiko prie naujų socialinių santykių, kaip padeda savo vaikams įsikurti naujame, dažnai priešiškame socialiniame pasaulyje.

Revoliucija apibūdinama kaip ekstremali

situacija, nes jos padarinys – radikalus socialinės struktūros pasikeitimas. Visuomenė, galima sakyti, apsiverčia „aukštyn kojom“: natūralus socialinio mobilumo procesas suardomas, ir per palyginti trumpą laikotarpį buvę aukštuomenės sluoksniai nuskurdinami (tiek materialiniu, tiek dvasiniu atžvilgiu), o į visuomenės avangardą išeina naujas elitas. Todėl santvarkos pasikeitimas turi tiesioginį poveikį ištisų socialinių sluoksnių mobilumui – tiek žemyn, tiek aukštyn.

Porevoliucinė situacija Rusijoje šiuo atžvilgiu prilygintina Lietuvos visuomenės būklei po sovietinės okupacijos, kai prievarta įvestas sovietinis režimas radikaliai keičia (deformuoja) visuomenės struktūras. Nepriklausomos Lietuvos elitas (kuriam priklausė politikos bei visuomenės veikėjai, karininkai, mokytojai, teisininkai, dvasininkai, ūkininkai) sovietinės ideologijos apibrėžiamas kaip „socialiai pavojingas elementas“ ir nustumiamas į žemiausią visuomeninę padėtį*. Santvarkos pasikeitimas šiems žmonėms reiškia staigų socialinį mobilumą žemyn. Paženklinti „liaudies priešų“ etikete, jie praranda nuosavybę, prestižinę visuomeninę padėtį, mėgstamą darbą, atskiriami nuo šeimos bei artimųjų ir pasmerkami sunkiam fiziniam darbui, ligoms, badui, neretai ir mirčiai Sibiro platybėse. Pagrįstai galima manyti, jog tragiška tremtinių ir politinių kalinių patirtis, įgavusi skirtingus pavidalus, pa-

* Priverstinai tremtyje bei lageriuose dirbę žmonės ne tik užėmė žemiausią vietą socialinėje hierarchijoje, bet ir buvo traktuojami kaip esantys anapus formalios klasinės struktūros (kuriai oficialiai sudarė trys sluoksniai: darbininkų klasė, valstietija ir inteligentija) (A. Inkeles, „Myth and Reality of Social Classes“, *Soviet Society*, Boston, 1961, p. 560).

liko pėdsaką visuomenės sąmonėje, keisdama žmonių elgesio modelius, psichologiją, ideologiją, tikėjimą bei vertybes. Dėl šios priežasties masinis lietuvių tautos genocidas, kaip mūsų visuomenės lūžio periodas, nuspelno ne vien istorikų dėmesio; jis turi būti nagrinėjamas įvairių disciplinų požiūriu, išryškinant socialinius, psichologinius ar moralinius šio reiškinio aspektus.

Sociologinio tyrimo objektu galėtų būti stalininių represijų, nukreiptų prieš lietuvių inteligentiją, sociokultūriniai padariniai, tiksliau – jų įtaka tremtinių ir politinių kalinių socialiniam mobilumui. Toks tyrimas Lietuvos sociologijoje būtų novatoriškas ne vien objekto pasirinkimu (nepaisant didelio plačiosios visuomenės dėmesio buvusiems politiniams kaliniams ir tremtiniams per pastaruosius dešimtį metų, sociologijoje šis reiškinys nebuvo nuodugniai analizuojamas). Socialinio mobilumo analizei siūlomas ir netradicinis tyrimo metodas – šeimų gyvenimo istorijos, kuris padėtų atskleisti mobilumo priežastis bei trajektorijas. Toks tyrimas būtų bandymas išryškinti, kiek išliko ir buvo perduoti iš kartos į kartą nepriklausomoje Lietuvoje susiformavusios inteligentijos sluoksnio sąmonės struktūros bei veiksenos modeliai.

Pažymėtina, jog straipsnyje keliamos idėjos tėra hipotetinio pobūdžio, todėl jos turėtų būti traktuojamos tik kaip prielaidos galimam tyrimui.

TYRIMO METODAS: ŠEIMOS GYVENIMO ISTORIJA

Metodo pasirinkimą iš dalies lėmė prielaida, jog socialinio mobilumo proceso negalima nagrinėti nesvarstant subjektyvių veiks-

nių įtakos. Naudojant vadinamuosius kokybinius metodus, būtent – biografijų, arba gyvenimo istorijų*, metodą, socialinė tikrovė atsiskleidžia per individualios patirties prizmę. Biografiniais dokumentais laikytini tiek rašytiniai tekstai (dienoraščiai, laišakai, grožiniai kūriniai, straipsniai spaudoje ir t. t.), tiek žodinis interviu, dažniausiai užrašomas kito žmogaus (sociologo)².

Biografijas kaip socialinių santykių nagrinėjimo būdą pirmieji ėmė taikyti lenkų sociologai Thomas ir Znaniecki. Jų penkiatomis darbas „The Polish Peasant in Europe and America“, išleistas 1918–1920 m. Bostone, pradėjo asmeninių dokumentų (laiškų ir autobiografijų) naudojimo sociologijoje tradiciją.

Trečiajame dešimtmetyje biografijų metodą taikė Čikagos sociologai nusikalstamo elgesio analizei.

Įsigalėjusi pozityvistinė nuostata bei empirinių tyrimų prioritetas prieš kokybinius metodus buvo viena iš priežasčių, dėl kurios biografijų metodas ilgą laiką buvo užmirštas. Kaip išimtį galima paminėti lenkų sociologiją, kur nuo trečiojo dešimtmečio buvo renkami šimtai tūkstančių rašytinių, „teminių“ prisiminimų (lenk. *pamiętniki*). Daug biografijų buvo surinkta per plačiai skelbiamus dienoraščių konkursus, kuriuose dalyvaudavo įvairių socialinių sluoksnių atstovai (bedarbiai, valstiečiai, darbininkai, mokytojai, intelektualai). Tačiau dėl kalbos barjero šios gyvenimo istorijos ilgą laiką nebuvo žinomos už Lenkijos ribų³.

Sociologiniuose tyrimuose kokybiniai metodai atgimė kartu su pozityvistinio požiūrio ir tyrimo praktikos kritika. Anot jos, empiriniai tyrimai ne tik „pamiršta“ savo tikrąjį objektą – žmonių santykius (žmonės traktuojami kaip „respondentai“, socialiniai santykiai

* Pagal D. Bertaux klasifikaciją, „gyvenimo istorija“ (*life history*) sudaro ne tik paties žmogaus prisiminimai, bet ir kiti dokumentai, todėl ji apima platesnę tyrimo skalę nei „gyvenimo pasakojimas“ (*life story*), turintis vieną šaltinį – pasakotoją.

– kaip koreliacijos tarp kintamųjų), bet ir konstruoja statiską visuomenės paveikslą, nepajėgdami atskleisti jos istorinės dinamikos⁴.

Naujas požiūris teigė, jog į socialinę tikrovę galima pažvelgti kitu aspektu – per biografijas. Vienas žymiausių šio požiūrio šalininkų, daug prisidėjęs prie biografijų metodo atgimimo, D. Bertaux laikėsi prielaidos, jog politiniai, ekonominiai ir socialiniai pokyčiai bei istoriniai įvykiai, vienaip ar kitaip paveikdami žmonių veiksėnų modelius, atsispindi individualioje gyvenimo istorijoje. Todėl, pasak jo, gyvenimo istorijos padeda atskleisti socialinių santykių struktūrą jų istorinės kaitos momentu. Vadovaudamasis šia nuostata, jis atliko eksperimentinį kepiamo pramonės Prancūzijoje tyrimą*, kuris turėjo išryškinti tipines (nepaisant individualių variacijų) mąstymo bei elgesio struktūras, lemiančias socialinių santykių raidą.

Gyvenimo istorijos kaip visuomeninių santykių analizės būdas nėra plačiai naudojamas Lietuvos sociologų, tačiau jis būtų itin pravartus nagrinėjant tragišką Lietuvos visuomenei laikotarpį – masinius trėmimus (ypač turint omeny paskelbtų prisiminimų gausą). Pagrįstai galima manyti, jog gyvenimo istorijos (tiksliau, šeimų gyvenimo istorijos, apimančios kelias kartas) padėtų išryškinti tam tikras socialinio elgesio tendencijas, kurių atgarsiai siekia šias dienas. Tai būtų viena iš priežasčių, dėl kurių pasirinktume netradicinį biografinį tyrimo būdą.

Biografija ne tik padeda atskleisti subjektyvių veiksmų įtaką visuomenės struktūrų pokyčiams. Gyvenimo istorija nėra paprastas pasakojimas; ji tarsi sukuria pasakotojo tapatybę, kuri, anot Kohli, yra „simbolinė struktūra, įgalinanti per kintančias biografinės būsenas, skirtingas pozicijas socialinėje erdvėje užtikrinti tęstinumą ir nuo-

seklumą“⁵. Taip pasakojimas tampa asmens tęstinumo (tapatybės) garantu. Pasakodamas savo praeitį, žmogus patvirtina tai, kuo jis yra dabar, todėl gyvenimo istorija susijusi su savęs įvaizdžiu, savosios tapatybės struktūravimu. Ši struktūra nėra statiška ir nekintama – ji gali būti perpasakojama išryškinant tam tikrus gyvenimo momentus: „Individas atskleidžia tuos gyvenimo aspektus, kurie yra susiję su dabartine situacija, t. y. yra svarbūs kaip į ateitį nukreiptos intencijos“⁶.

Gyvenimo istorijos gali būti skirstomos į dvi kategorijas: biografijos, apimančios visą gyvenimo periodą (žinoma, jos niekada nėra išbaigtos), ir biografiniai pasakojimai, išryškinantys tam tikrus gyvenimo momentus⁷. Pastarųjų kategorijai priklausytų ir pastaraisiais metais plačiai skelbiami buvusių tremtinių bei politinių kalinių prisiminimai, kuriuose pasakojama apie tremties ar įkalinimo laikotarpį – būtent tai, kas ilgus dešimtmečius buvo jeigu ir ne slepiama, tai bent nesistengiama iškelti į viešumą. Juk grįžus iš tremties daugeliui reikėjo tiesiog „pamiršti“ praeitį, nes „tremtinio“ ar „politinio kalinio“ etiketė tapdavo kliuviniu siekiant išsilavinimo ar karjeros, dažnai būdavo netgi pavojinga. Šis pavyzdys rodo, kaip pagal situaciją (šiuo atveju – politinį kontekstą) gali keistis požiūris ne tik į istorinius faktus, bet ir į asmeninę patirtį.

SOCIALINIS MOBILUMAS

Kaip minėta, biografijų metodas būtų parankus tirti nepriklausomos Lietuvos inteligentijos sluoksnių, patyrusių sovietų represijas, socialinį mobilumą.

„Socialinio mobilumo“ sąvoka paprastai apibūdina individų judėjimą iš vienos socia-

* Šis autorių išgarsinęs darbas anglų kalba pasirodė 1981 m. (D. Bertaux, I. Bertaux-Wiame, „Artisanal Bakers in France. How they live and why they survive“, *The Petite Bourgeoisie. Comparative Studies of an Uneasy Stratum*, London, 1981).

linės kategorijos (dažniausiai klasės) į kitą. Rusų ir amerikiečių sociologas Pitirimas Sorokinas, 1927 m. įvedęs šį terminą į sociologiją, išskiria du mobilumo tipus: vertikalųjį ir horizontalųjį. Horizontaliuoju mobilumu vadinami pokyčiai, vykstantys tos pačios klasės lygmenyje, nepereinant už jos ribų. Pavyzdžiui, pilietybės pakeitimas ar perėjimas iš vienos religijos į kitą neturi įtakos individo socialinei padėčiai visuomenės hierarchijoje. Vertikalusis mobilumas, priešingai, yra judėjimas tarp skirtingų socialinių sluoksnių, ir pagal tai, kyla ar smunka socialinė padėtis, jis gali būti kylantis aukštyn arba besileidžiantis žemyn*.

Socialinis mobilumas paprastai analizuojamas vadinamaisiais kiekybiniais metodais – pavyzdžiui, išsamiomis anketomis galima statistiškai nustatyti, ar dažnai vaikai pasirenka savo tėvų profesiją⁸. Šis metodas yra aprašomojo pobūdžio – aprašoma faktinė, „matoma“ mobilumo pusė, kai individo perėjimas iš vienos socialinės grupės į kitą aiškinamas tokiais objektyviais veiksniais kaip darbo vietos, profesijos ar gyvenamosios vietos pokyčiai.

Esama ir kito – subjektyvaus – socialinio mobilumo aspekto, kurio negalima išmatuoti ir išreikšti kiekybiškai. Socialinės padėties kitimui turi įtakos subjektyvūs veiksniai: vertybinė orientacija, interesai, gebėjimai ir kitos vidinės nuostatos. Todėl individualus situacijos vertinimas bei subjektyvi motyvacija įgyjant socialinį statusą yra ne mažiau svarbūs nei išorinės aplinkybės.

Mobilumo analizei parankus būtų šiuolaikinio prancūzų sociologo Pierre Bourdieu teorinis modelis, kuriame minėta objektyvumo ir subjektyvumo priešprieša apeinama.

Anot jo, socialinė erdvė, kurioje migruoja individai, nėra vienalytė – ją sudaro skir-

tingų laukų visuma: „Socialinė erdvė yra daugiaplanis, atviras sąlygiškai autonomiškų laukų ansamblis“⁹. Socialinis susisluoksniavimas, t. y. tam tikrame lauke užimamos skirtingos socialinės pozicijos, priklauso nuo nevienodo galių bei išteklių (arba, kalbant P. Bourdieu terminais, kapitalo) pasiskirstymo. Esama įvairių kapitalo formų - atsižvelgiant į lauką, kapitalas gali būti ekonominis, kultūrinis, socialinis ar simbolinis¹⁰. Vienodu kapitalo kiekiu disponuojantys individai sudaro socialines klases, kuriose vyrauja tam tikri mąstymo bei veiksenos šablonai arba tai, ką P. Bourdieu vadina *habitus*. Šis sunkiai išverčiamas terminas apibūdina tam tikrą mąstymo bei elgsenos struktūrą, kuri lemia individo polinkį jausti, galvoti, kalbėti, pagaliau reaguoti bei veikti vienokiu, o ne kitokiu būdu. *Habitus* yra labai svarbus individo įsitvirtinimui socialinėje erdvėje, nes jis „leidžia veikėjui spontaniškai orientuotis socialinėje erdvėje ir daugiau ar mažiau adekvačiai reaguoti į įvykius ir situacijas“¹¹. P. Bourdieu manymu, dvilypis *habitus* pobūdis padeda sujungti subjektyvųjį ir objektyvųjį socialinės tikrovės lygmenis: viena vertus, jis pasireiškia kaip tam tikra sąmonės struktūra, kuri padeda žmogui įprasminti jį supančią aplinką; kita vertus, *habitus* išorinė išraiška esti konkreti socialinė praktika.

Habitus susiformavimui didžiulę įtaką turi socializacijos procesas, kurio metu įdiegiamos ne tik išorinės taisyklės, bet ir vidiniai (dažnai neįsisąmoninti) veikimo tam tikromis gyvenimo situacijomis principai. Todėl *habitus* kūrimui didelę įtaką turi šeima, nes tam tikros klasės egzistavimo sąlygos – ekonominės ir socialinės – įdiegiamos pirmiausia šeimyninėje aplinkoje. Tam tikrai klasei būdingo *habitus* susiformavimą lemia

* Taip angliškus terminus „upward mobility“ ir „downward mobility“ verčia I. Luolikienė (žr.: *Sociologijos pagrindai*, Kaunas, 1997). E. Brooko „Sociologijoje“ šie terminai verčiami „mobilumas aukštyn“ ir „mobilumas žemyn“.

daugybė šeimyninės aplinkos veiksnių: darbo pasiskirstymas tarp lyčių, supantys daiktai, vartojimo tipai, tėvų tarpusavio santykiai, draudimai, moralinės nuostatos, konfliktai, skonis ir pan.

Šeima sudaro terpę, kurioje prasideda socializacija, t. y. visuomenėje vyraujančių vertybinių nuostatų, patirties, žinių ir normų perdavimo procesas¹². Anot P. Sorokino, aplinka, kurioje žmogus gimsta, yra auklėjamas bei įgyja išsilavinimą, suformuoja tokias sociokultūrinės charakteristikas kaip religinės nuostatos, moraliniai įsitikinimai, estetinis skonis, manieros ir įpročiai, užsiėmimas, ekonominė padėtis, socialinis statusas¹³. Šeima kartu yra ir pradinis visuomeninių vertybių, normų ir elgsenos pavyzdžių perteikimo mechanizmas: „Socializacijos metu žmogus išmoksta vaidmenis – teises, pareigas ir elgesį, susijusį su atitinkama visuomenine padėtimi“¹⁴. Kitaip tariant, šeimoje perduodamas *habitus*, būdingas tam tikram socialiniam sluoksniui. Tai sudėtingas ir daugiaplanis procesas: viena vertus, šeima sudaro sąlygas individualiai saviraiškai, kita vertus, ji primeta savus rėmus – tėvai tikisi vaikuose išvysti savo socialinės padėties tęsinį. Negana to, dažnai tėvai savo vaikuose mato galimybę realizuoti savo pačių siekimus, projektus ir troškimus, kurių patys nesugebėjo įgyvendinti¹⁵.

Šeimoje sukurama privati erdvė, kurioje per kasdienį tėvų ir vaikų bendravimą bei sąveiką perduodami kultūriniai elgesio modeliai, vertybinės orientacijos. Privatumas šeimoje atlieka ir kompensacinę funkciją, kadangi šeima – „tai specifinė, sąlygiškai uždara kultūros teritorija, arba redukuotos socialinės kontrolės terpė, kurioje veikia „sušvelnintas“ elgesio normavimas, ir gyventojas šeimoje gali kompensuoti susvetimėjimo patirtį, įgytą viešojo gyvenimo situacijose“¹⁶.

Nors ir padidėjo kitų socializacijos institucijų reikšmė, šeima tebėra svarbus kultūrinės sociumo atminties išsaugojimo bei perdavimo kanalas. Šeimoje kaupiama at-

mintis (laidotuvių ritualai, pagarba mirusiems) kartu užtikrina bendrą sociumo kultūrinį gyvybingumą bei tęstinumą.

Totalitarinė sistema pirmiausia siekė panaikinti du pagrindinius pasipriešinimo centrus – atmintį ir šeimą¹⁷. Šis teiginys patvirtina ir kalbant apie Lietuvos situaciją. Sovietinės okupacijos metais atminties naikinimo politika buvo vykdoma valstybės mastu: keičiama valstybės simbolika, himnas, griaujami seni ir statomi nauji paminklai, perrašomi istorijos vadovėliai. Nenuostabu, kad mokykla, kaip svarbi kultūrinės atminties perdavimo institucija, tapo sovietinių represijų auka – vien per pirmuosius masinius trėmimus 1941-ųjų birželį Lietuva neteko 1187 mokytojų¹⁸.

Šeimą sovietinė santvarka griovė naikindama šeimyninę nuosavybę, privatų verslą, persekiodama ir represuodama buvusių privatininkų vaikus. Vykdamas represijas 1941 m., tremtinių ir politinių kalinių šeimos buvo fiziškai ardamos – vyrai atskiriami nuo šeimų ir tremiami į lagerius. Negana to, sovietinio režimo metais šeima buvo griauinama ir kitaip – naikinant šeimos atmintį, nes dauguma grįžusiųjų buvo priversti slėpti praeities faktus, susijusius su tremtimi, kartais nutylėdavo juos net nuo vaikų.

ŠEIMA KAIP SVARBUS SOCIALINIO MOBILUMO KANALAS

Kaip minėta, socialinio mobilumo sąvoka yra neatsiejama nuo socialinio susisluoksniavimo. Visuomenė yra susiskaidžiusi į sluoksnius dėl nevienodo įvairių išteklių pasiskirstymo tarp sociumo narių. Žmonių priklausomybę tam tikrai socialinei grupei lemia tokie veiksniai kaip materialinė gerovė, įvairios privilegijos, valdžia bei įtaka, profesinis pasirengimas ir t. t. Remdamasis šiais kriterijais, P. Sorokinas išskiria tris socialinio susisluoksniavimo formas: ekonominę (kai pa-

grindinis visuomenės susiskaidymo principas – turtiniai santykiai), politinę (hierarchiniai rangai nustatomi pagal tai, kiek turima valdžios) ir profesinę (į pirmą vietą iškyla profesijos prestižas)¹⁹.

Socialinė erdvė nėra uždara – tarp socialinių sluoksnių egzistuojantys kanalai leidžia individui iš vienos socialinės padėties persikelti į kitą. Socialinio statuso kitimui turi įtakos įvairios institucijos: šeima, mokykla, profesinės bendruomenės, valdančiosios grupės, politinės organizacijos ir partijos, kariuomenė, Bažnyčia²⁰. Kaip socialinio mobilumo kanalas vyrauja kuri nors viena institucija; tai priklauso nuo visuomeninės santvarkos, politinės situacijos ar istorinio laikotarpio. Pavyzdžiui, totalitarinėje valstybėje itin svarbų vaidmenį atlieka politinis laukas (apie jį kalbėsime vėliau).

Ypač atkreiptinas dėmesys į šeimos įtaką socialiniam mobilumui. Kalbant apie tremtinių šeimas, pagrįstai galima manyti, jog iš-tremtiesiems šeima buvo apskritai vienintelis kanalas, įgalinantis išsaugoti ir perduoti turėtą socialinį kultūrinį kapitalą. Be to, kaip jau minėta, šeimyninė aplinka yra išskirtinai svarbi perduodant kalbą, religiją, socialines vertybes, baimes, pasaulėžiūrą, šeimyninius įgūdžius, elgesio būdus, požiūrį į kūną, tėvystės ir vedybų modelius²¹. Ši visuma nulemia tam tikroms socialinėms grupėms būdingą subjektyvų pasaulio matymą – *habitus*, kuris konkrečioje socialinėje praktikoje pasireiškia kaip judėjimas socialinėje erdvėje.

SOCIALINIO MOBILUMO AUKŠTYN KONTROLĖ

Visuomeninės institucijos (šeima, mokykla, politinės grupuotės ir t. t.), sudarydamos sąlygas socialiniam mobilumui, kartu veikia ir kaip mobilumo aukštyn kontrolės mechanizmas. Atrinkdamos tinkamus ir atmesdamos netinkamus tam tikrai socialinei funkcijai in-

dividus, jos nustato galimybių užimti aukštesnę visuomeninę padėtį ribas. Tik sėkmingai praėjęs vienokią ar kitokią atestaciją visuomenės narys gali pakilti socialiniais laiptais.

Šią mobilumą kontroliuojančią funkciją atlieka visos socialinės institucijos, taip pat ir šeima. Pavyzdžiui, tradicinėje visuomenėje šeimyninis statusas daugiausia buvo paveldimas – vaikas paveldėdavo tėvų turimą visuomeninę padėtį ir t. t. Todėl šeimyninė padėtis beveik *a priori* nulemdavo vaiko perspektyvas – žemesnė kilmė automatiškai apribodavo galimybes gauti išsilavinimą, siekti karjeros ir pan.

Modernioje visuomenėje vis didesni vaidmenį atlieka visuomeninės institucijos (darželiai, mokyklos). Formalus išsilavinimas šiais laikais yra bene svarbiausias socialinio mobilumo veiksnys, nuo jo daugiausia priklauso individo padėtis socialinėje erdvėje. Kadangi išsilavinimas prieinamas visiems visuomenės nariams, mokykla yra vienas svarbiausių „socialinių liftų“, įgalinančių kilimą iš žemiausių visuomenės sluoksnių į aukštesnes socialines pozicijas²². Be šios funkcijos, mokykla kartu yra svarbi testavimo bei atrankos priemonė, todėl išsilavinimas yra tarsi filtras, reguliuojantis visuomenės susisluoksniavimą. Panašiai kaip Bažnyčia viduramžiais „tikrindavo“ dvasines ir moralines savybes, taikydama egzekucijas eretikams ir išaukštindama šventuosius, mokykla atlieka intelektualinio testavimo funkciją. Egzamais, kontroliniais darbais ir kitokiais būdais nustatomi mokinių gabumai bei tinkamumas ateities socialinei pozicijai, ir iš tolesnių etapų nušalinami tie, kurie neturi reikiamų duomenų.

P. Sorokinas beveik nekalba apie politinį filtrą, turėjusį didelę reikšmę totalitarinėje sistemoje. Priešingai negu demokratinėje visuomenėje, kurioje politinis laukas sąlyginai išlaiko autonomiją, sovietinės okupacijos metais sovietinė ideologija siekė įsiskverbti į kiekvieną žmogaus gyvenimo sferą. Gali-

ma drąsiai daryti prielaidą, jog partiškumas buvo vienas svarbiausių kanalų kylant socialiniais laiptais. Tokiam požiūriui pritaria ir vengrų sociologas Rudolfas Andorka²³; jo manymu, socialinio mobilumo procesas socialistinėse šalyse buvo stipriai veikiamas politinių veiksmų (kitaip yra demokratinėse valstybėse; ten šis procesas vyksta spontaniškai, reguliuojamas laisvosios rinkos dėsnų). Tačiau partijos ir ideologijos įtaka įvairiose šalyse buvo nevienoda. R. Andorkos tyrimas kaip tik ir parodė, jog net sovietmečiu Vengrijoje lojalumas partijai nebuvo svarbiausias mobilumo veiksnys – užimant aukštas socialines pozicijas lemiamą reikšmę turėjo išsilavinimas. Dėl tyrimų stokos sunku pasakyti, ar Lietuvos situacija buvo panaši į Vengrijos. Todėl vienas šio tyrimo tikslų ir būtų pagrindinių socialinio mobilumo kanalų išryškinimas. Kitaip tariant, tai būtų mėginimas atsakyti į klausimą, kas turėjo lemiamą įtaką: prisitaikymas prie politinio režimo, šeimoje įgytos vertybės ir nuostatos ar išsilavinimas.

ETIKEČIŲ KLIJAVIMAS KAIP POLITINĖ MOBILUMO AUKŠTYN KONTROLĖS PRIEMONĖ

Kalbant apie socialinio mobilumo filtrus išryškėjo, kad atranka remiasi skaidymu į dvi pagrindines kategorijas: „geri, tinkami“ ir „blogi, netinkami“. Tai ypač būdinga sovietinei ideologijai, kurios pagrindas buvo visuomenės skirstymas į dvi priešingas stovyklas: „savi“ (t. y. lojalūs sovietinei santvarkai) ir „priešai“. Remiantis „klasių kovos“ ideologija, neretai buvę elitiniai visuomenės sluoksniai traktuojami kaip „destruktyvus antivalstybinis elementas“, keliantis grėsmę

proletariato diktatūrai. Ideologiškai taip buvo maskuojamos represijos prieš nekaltus žmones, tautos genocidą įvardijant kaip visuomenės „gynimąsi“ nuo nepageidautinų elementų, „liaudies priešų“.

Etikečių klijavimo taktiką sovietiniai politikai bei ideologai buvo įtvirtinę ir teisinėje sistemoje. Masinių deportacijų bei represijų praktika juridiškai buvo traktuojama kaip kova su „antisovietiniu elementu“ (ši kategorija apibrėžta Lavrentijaus Berijos 1939 m. pasirašytame slaptame įsake Nr. 001223)²⁴ ar pelnyta bausmė už „kontrrevoliucinius veiksmus“, kurie buvo apibrėžti Baudžiamojo kodekso 58-ajame straipsnyje. Sovietinė politinė sistema, suskirsčiusi visuomenę į „savus“ ir „priešus“, nulėmė daugelio iškilių Lietuvos visuomenės atstovų likimus.

„Liaudies priešų“ etiketė tremtinius ir politinius kalinius bei jų vaikus lydėjo ir grįžus į Lietuvą. Galimybės atgauti nepriklausomoje Lietuvoje turėtą socialinę padėtį, įgyti išsilavinimą atitinkantį darbą dažnai būdavo apribotos kaip tik dėl to, kad žmogus priklausė „išvežtųjų“ kategorijai. Dėl tos priežasties dažnai reikėjo slėpti savo (ar savo tėvų) praeitį.

Etikečių klijavimo praktiką, labai paplitusią totalitariniuose režimuose, galima nagrinėti pasitelkiant vadinamąją etikečių teoriją*. Ši teorija, sukurta „simbolinės sąveikos“ mokykloje, remiasi idėja, jog visuomeniniai santykiai kinta pagal tai, kaip jie yra sociumo apibrėžiami bei įreikšminami. Kitaip tariant, dėmesio centre – reikšmės, kylančios iš socialinės sąveikos, įtaka individo tapatybės bei jo elgesio formavimuisi. Pavyzdžiui, sociumas „sukuria“ nusikalstamumą, tam tikrus visuomeninių normų pažeidimus apibrėždamas kaip nusikaltimą. Todėl nusikaltimas šiuo požiūriu yra ne paties veiksmo ko-

* Galimi ir kiti požiūriai į šį reiškinį. Pavyzdžiui, Zigmundo Baumano knygoje „Modernity and Holocaust“, skirtoje filosofiniam-sociologiniam žydų tautos genocido apmąstymui, etikečių klijavimas traktuojamas kaip modernybės instrumentas, kuris šalia csantį „kitą“ per kalbą nuasmenina ir paverčia „svetimumu“; taip kalba atpalaiduoja nuo moralinės atsakomybės genocido vykdytojus bei liudininkus.

kybė, o tai, ką visuomenė apibrėžia kaip nusikaltimą. Analogiškai nusikaltėliu tampa tas, kam prikljuojama nusikaltėlio etiketė.

Neturėtų stebinti, jog remiantis šia teorija galima tyrinėti ir tremtinių bei politinių kalinių situaciją sovietinėje sistemoje, ypač turint omenyje, jog ilgą laiką jie buvo traktuojami kaip nusikaltėliai. Vienas iš tyrimo uždavinių ir būtų nustatyti, kaip „liaudies priešų“ etiketė veikė politinių kalinių bei tremtinių sąmonės struktūras ir jų judėjimo socialinėje erdvėje galimybes.

TYRIMO OBJEKTAS: TREMTINIŲ IR POLITINIŲ KALINIŲ LIKIMAI

Turint omenyje minėtas teorines tyrimo prielaidas galima detaliau apibūdinti tyrimo objektą ir kartu nusakyti jo pasirinkimo priežastis.

1940 m. birželio 15 d. okupavusi Lietuvą, Sovietų Sąjunga represijomis ir trėmimais stengėsi užgniaužti pasipriešinimą Lietuvoje, siekdama susidoroti pirmiausia su elitinėmis visuomenės grupėmis: politikos ir visuomenės veikėjais, karininkais, mokytojais, teisininkais, dvasininkais, ūkininkais, verslininkais. Todėl 1941 m. birželio 14 d. masiniai trėmimai „buvo nukreipti visų pirma prieš sąmoningiausią ir aktyviausią visuomenės sluoksnį – tarpukario nepriklausomybės metais susiformavusią patriotinę Lietuvos inteligentią“²⁵. Istorikas E. Grunskis pateikia tokį tremtinių apibrėžimą: „Tremtiniai – žmonės, administracine tvarka [...] ištremti iš savo nuolatinės gyvenamosios vietos ir priverstinai apgyvendinti bei įdarbinti sovietų valdžios arba represinių žinybų nustatytose vietose, vadinamosiose specialiose gyvenvietėse“²⁶.

Sovietinės okupacijos periodą, kai dėl sovietų vykdomos politikos radikalai pakito visuomenės struktūra, pagrįstai galima apibrėžti kaip anomaliją, ekstremumą. Remiantis prielaida, jog „anomalijos fenomeno on-

tologinėje struktūroje tiriamo reiškinių [...] esmė dažnai atsiveria grynu, „švarių“ pavidalu“²⁷, galima manyti, kad kriziniais laikotarpiais grynu pavidalu atsiskleidžia esminės socialinės kultūrinės visuomenės charakteristikos. Šiuo požiūriu nepaprastai įdomūs būtų 1941 m. tremtinių ir politinių kalinių likimai, kadangi tiems žmonėms teko gyventi itin ekstremaliomis sąlygomis. Jie tapo pirmosiomis masinio genocido aukomis, todėl jų patirties unikalumas atsiskleidžia daugeliu aspektų.

Visų pirma nė per jokių vėlesnius trėmimus nebuvo taip masiškai ardamos šeimos kaip 1941-aisiais. Dar Lietuvos stotyse dauguma vyrų buvo atskirti nuo šeimos narių ir išvežti į lagerius, o šeimos – į tremties vietas. Dažnai tai buvo paskutinis pasimatymas, nes daugelis žuvo neištvėrę itin žiaurių gyvenimo sąlygų: bado, ligų, šalčio ir nepakeliamai sunkaus fizinio darbo. Apie tremtinių mirtingumą byloja skaičiai: iš 1549 į Komiją išvežtų tremtinių į Lietuvą grįžo tik 490²⁸; 1942 m. iš Altajaus krašto į Jakutijos ASSR buvo išvežta 2785 lietuviai, grįžo tik 1157 žmonės²⁹; iš Novosibirsko srityje apgyvendintų 4 tūkst. (iš jų – apie 40 proc. vaikų) grįžo 535³⁰. Kalinių padėtis buvo dar sunkesnė nei tremtinių. NKVD mirties lagerių vietose 1941–1944 m. atgulė apie 8 tūkst. pirmųjų lietuvių kalinių³¹.

Tremtiniai buvo visiškai priklausomi nuo sovietinių pareigūnų valios. Vadinamosiose spec. tremties vietose pasišalinti iš gyvenamosios bei darbo vietos daugiau kaip 24 valandoms arba persikelti iš vieno barako (žemės) į kitą buvo galima tik gavus gyvenvietės NKVD komendantūros komendanto leidimą.

Negana to, žmonės nuolat kentėjo ir psichologinį pažeminimą. Masinius areštus bei trėmimus sovietinė ideologija traktavo kaip visuomenės valymą pašalinant iš jos nusikaltėlius; pasmerktieji buvo vadinami „kontrrevoliuciniu“, „socialiai pavojingu“, „antisovietiniu elementu“, „liaudies priešais“, „tė-

vynės išdavikais“, „banditais“, „nacionalistais“, „fašistais“ ir pan. „Nusikaltėlių“ etiketė tremtinius bei politinius kalinius lydėjo ir Sibire – ne tik NKVD darbuotojai, bet ir vietos gyventojai (bent jau iš pradžių) buvo priešiška nusiteikę jų atžvilgiu, laikė juos valstybės išdavikais. Karo metais šis požiūris į tremtinius dar labiau sustiprėjo.

100 kg manta, kurią 1941 m. birželio 14-osios trėmimo naktį buvo leista pasiimti, dažnai toli gražu nebuvo pakankama norint išgyventi atšiauriomis Sibiro sąlygomis. Neturėdami tinkamų drabužių, apavo, lietuviai žiemą kentėjo nuo didelių šalčių, vasarą – nuo karščio ir mašalų. Tremtiniai patys statėsi būstus: rausėsi žemines, rūsius, iš lentų statė barakus, kuriuose dažnai gyvendavo kelios šeimos.

Nuolatos trūko maisto: dienos norma dirbantiems suaugusiems tebuvo 400 g, vaikams ir seneliams – 200 g. Todėl siautėjo ligos, sukeltos antisanitarinių sąlygų, vitaminų trūkumo, nuolatinės maisto stokos.

Už menką duonos davinį tremtiniai turėjo atlikti sunkiausius fizinius darbus. Priverčiamieji darbai jiems buvo skiriami neatsižvelgiant į buvusią socialinę padėtį – „pačius sunkiausius, juodžiausius darbus dirbo ir kaimo žmonės, ir aukštąjį išsimokslinimą turintys žmonės“³². Kolūkiuose tremtiniai dirbo statybos ar miško paruošos darbus, žvejyboje, Vorkutos anglių kasyklose. Skiriant darbus, dažnai nebūdavo atsižvelgia-

ma net į lytį (moterims buvo skiriamas toks pat fizinis krūvis kaip ir vyrams) ar amžių (daug kur buvo naudojamos vaikų darbu).

Nekalbant apie psichologinę traumą, išvežtųjų situacija buvo kraštutinė fizinės egzistencijos, išgyvenimo prasme – dėl alinančio fizinio darbo bei nuolatinio bado vyrai, moterys ir vaikai gyveno nuolatinėje mirties akivaizdoje.

Žinoma, situacija čia apibūdinta labai bendrais ir fragmentiškais bruožais, tačiau ir to pakanka, kad būtų galima teigti, jog tremtiniai ir politiniai kaliniai, išvežti 1941-ųjų birželį, turėjo gyventi itin ekstremaliomis sąlygomis.

IŠVADOS

Apibendrinami straipsnyje nurodytas teorines prielaidas tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą dar kartą pabrėšime, jog svarbiausias tyrimo tikslas būtų nustatyti, kaip sovietinės represijos paveikė elitinių Lietuvos visuomenės sluoksnių socialinį mobilumą. Tyrimas turėtų atskleisti, ar dėl tremties prarastas visuomeninis statusas buvo atgautas bent antroje ar trečioje kartoje; kokią įtaką socialiniam mobilumui turėjo šeimoje perduoti socialinės grupės sąmonės bei elgesio modeliai (*habitus*); koku mastu politinė totalitarinė sistema stabdė šios visuomenės grupės mobilumą aukštyn.

Nuorodos

¹ D. Bertaux, „Transmission in Extreme Situations: Russian Families Expropriated by the October Revolution“, *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford, 1997, p. 230.

² M. Kolhli, „Biography: Account, Text, Method“, *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, 1981, p. 61–76.

³ D. Bertaux, *Biography and Society...*, p. 6.

⁴ Z. Karpati, „The Methodological Use of the Li-

fe History Approach in a Hungarian Survey on Mobility and Urbanization“, *Biography and Society...*, p. 65.

⁵ M. Kolhli, op. cit., p. 65.

⁶ Ibid.

⁷ D. Bertaux, *Biography and Society...*, p. 8.

⁸ M. Savage, „Social Mobility and the Survey Method: A Critical Analysis“, *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford, 1997, p. 299–322.

⁹ П. Бурдые, *Социология политики*, Москва, 1993, с. 82.

- ¹⁰ Ibid., c. 57.
- ¹¹ Н. Шматко, „Введение в социализм Пьера Бурдьё“, *Социология политики*, Москва, 1993, с. 12.
- ¹² I. Legiūnienė, *Žmogus ir socialinė aplinka*, Kaunas, 1997, p. 26.
- ¹³ П. Сорокин, „Социальная стратификация и мобильность“, *Человек. Цивилизация. Общество*, Москва, 1993, p. 159.
- ¹⁴ L. Broom, C. M. Bonjean, *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*, Kaunas, 1992, p. 72.
- ¹⁵ D. Bertaux, P. Thompson, „Introduction“, *Between Generations: Family Models, Myths, and Memories*, Oxford, 1993, p. 5.
- ¹⁶ S. Rapoportas, „Šeimos paskirtis ir socialinio fono transformacijos“, *Lietuvos šeima: tradicijos ir ateitis*, Vilnius, 1995, p. 57.
- ¹⁷ D. Bertaux, P. Thompson, op. cit., p. 5.
- ¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 139.
- ¹⁹ П. Сорокин, op. cit., p. 302–303.
- ²⁰ Ibid., p. 393.
- ²¹ D. Bertaux, P. Thompson, op. cit., p. 1.
- ²² П. Сорокин, op. cit., p. 397.
- ²³ R. Andorka, „Social Mobility in Hungary since the Second World War: Interpretations through Surveys and through Family Histories“, *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford, 1997, p. 259–296.
- ²⁴ A. Anušauskas, V. Vosiliūtė, „Genocidas: dokumentų apžvalga“, *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, 1939–1941, Vilnius, 1992, p. XV.
- ²⁵ S. Buchaveckas, „Lietuvos tremtinių golgota“, *Tremties ir kalinimo vietos*, Vilnius, 1995, p. 9.
- ²⁶ E. Grunskis, „Lietuvos gyventojų trėmimai“, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995, p. 15.
- ²⁷ G. Merkys, „Aktualios sociologinių tyrimų Lietuvoje problematikos klausimu“, *Sociologija Lietuvoje: praeitis ir dabartis*, Kaunas, 1995, p. 120.
- ²⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 142.
- ²⁹ Ibid., p. 143.
- ³⁰ Ibid., p. 144.
- ³¹ Ibid., p. 155.
- ³² S. Buchaveckas, op. cit., p. 17.

Gauta 1999 05 25

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centras, Didžioji g. 17/1, Vilnius

Jurgita Kuprytė

INVESTIGATION PROSPECTS OF SOCIAL MOBILITY OF DEPORTEES AND POLITICAL PRISONERS

Summary

The author suggests it would be worthwhile to examine the social status and mobility of deportees and political prisoners, and most important, what impact Soviet repression had on the elite and mobility of social groups in general;

whether because of deportations lost social status was recovered at least in the second or third generation and further, how family habits, behaviour and group consciousness, influence social mobility.